

A SZOCIALIZMUS ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI A LUKÁCSI ONTOLÓGIÁBAN

Napjainkban egyre inkább tapasztalhatjuk a szocializmus-modellek relativizálódását: a fejlett szocializmus helyett még csak ennek alapjait építjük. De megjelent a "preszocializmus" minősítés is; valamint vita folyik a "piaci" és "redisztribúciós" szocializmus-modellek hívei között.

A vita nem dönthető el egyértelműen a klasszikusok szocializmus-koncepciói alapján. Viszont ők konkrétan foglalkoztak a szocialista forradalom és az egyenlőtlen fejlődés kérdéseivel.

Lukács ezek értékelése mellett a marxista "szabadság birodalma" és a "nembeli fejlődés" kapcsolatát kereste.

Többek között a szocializmus-receptek hiánya is elősegítette a sztálini "brutális manipuláció" elterjedését. Ebből Lukács a hatvanas-hetvenes évek fordulóján manipulációs-szocializmus-modelljét vonta le. A szocialista formáció-váltást a nembeli fejlődés szempontjából is elemezte. Különösen fontosak az egyenlőtlen fejlődésből levont következtetései. A kapitalizmus-szocializmus viszonyából Lukácsot leginkább a manipulációs mechanizmusok leközdése érdekelte.

Lukács a szocializmust - mint átmeneti társadalmat - a marxista "szabadság birodalom" munka- és reprodukciós törvényeihez mérte.

I.

A klasszikusok szocializmus-képét megelőlegző kérdést is fel kell tennünk. Mik a fő különbségek a marxista és a leninista forradalomelméletek között?

Marx szerint a "klasszikus" szocializmusnak először a fejlett országokban kellett volna győznie. A termelés- és elosztás fejlettebb színvonalának megfelelően, a szocialista átépítődés is magasabb szinten történt volna.

Marx az alacsonyabb színvonalat is figyelembe vette, de szerinte a tervezőgazdálkodás törvényei sem mentesítenek egy nemzetet attól, hogy a természetes fejlődést átugorja: "Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényeinek... természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeletileg el nem tüntethet."¹

Lukács szerint - Lenin tisztában volt azzal, hogy az oroszországi forradalom nem felel meg a marxista kritériumoknak. A forradalmat sajátos feltételek tették lehetővé, Lenin sze-

rint - itt lesz a legnehezebb és nem is tekinthető példászerűnek.² Lenin ezért tartotta kényszerűnek a "hadikommunizmust", míg a "NEP"-t átmeneti formának.

A nem-klasszikus szocialista átrétegződés egy országban realizálódott, a lenini fokozatos fejlődés helyett a gyorsítás adminisztratív eszközökkel történt, amit Sztálin korában általános példaként terjesztettek ki más szocialista országokra.

Lukács szerint ez a szocializmus reális megítélését hátráltatta: "... és a belső reformokról szóló valamennyi vitát stb. vakvágányra tolta."³

A történeti fejlődésben - Lukács szerint - a klasszikusság viszonylagos, például nem-klasszikus képződmények is tartósak lehetnek.

Mondhatni, Marx ugyan adós maradt a konkrét szocializmus-képpel történeti és módszertani okok miatt, de - Lukács szerint - kidolgozta a társadalomontológia gazdasági alapjait, és történetileg a nembeliség menetébe helyezte el. A létnek ezen a szintjén a központi kategória a totalitás lett.⁴

Lukács értékelésében Marx gazdasági írásai nem filozófiai művek, de a társadalmi tények ontológiai kritikáját adták. Ezt az ontológiát és totalitást Engels általánosította a "világ-egész"-re. Tehát Marxnál a történelmiség kritériuma a nembeliség lett, ami Lukács szerint nemcsak ifjúkori gondolatának bizonyult. A nembeliség - mindkettőjüknél - a kommunizmus az előtörténet meghaladása és az "igazi"-történelem kibontakozása: "Marx az igazán megvalósult szocializmust, a kommunizmust úgy jellemzi, hogy ez az emberiség előtörténetének vége."⁵

A szocializmus-kommunizmus utópikus egymásba-csúsztatása akkor kerülhető el, ha a munkát tekintjük e fejlődés mértékének: "és ezzel az emberi nem objektív és szubjektív lét-alapjának."⁶

Lukács úgy akarta elkerülni az utópizmust - Marx alapján -, hogy az elidegenedés alternatívája: a saját társadalmi-gazdasági alapzatán kibontakozó kommunizmus lesz. Ebben az egyéni erőfeszítés sem bizonyulhat utópikusnak. Mivel a valódi nembeliségre törekvés mint mozgalom nem utópikus: "hogy a kapitalista társadalmak szocialista átalakulásában, a valóban megvalósított szocializmusnak a kommunizmusba való tényleges átmenetében a szubjektív tényező... az embereknek ez a vágyakozása a valódi nembeliségre."⁷

Mi a fő különbség a "létező" és a megvalósítandó szocializmus között?

Marx az átmenet fő gazdasági törvényét az idővel való gazdálkodásban jelölte meg: "Gazdálkodás az idővel, valamint a munkaidőnek a termelés különböző ágazataiban való tervszerű elosztása - ez marad tehát a közösségi termelés alapján is az első gazdasági törvény."⁸

Lukács szerint ez elősegítheti a társadalom optimális fejlődését az ún. társadalmasodást. Egyben az idővel való gazdálkodás forrása: az értékeknek és az emberi ösztönök-szükségletek humanizálódásának is.

Lukács elemzése is megmutatja, hogy a klasszikusok nem mechanisztikusan fogták fel a társadalmi törvényszerűségeket: például a "kapitalizmus genezise", az "eredeti tőkefelhalmozás" is "ha-akkor"-szerűen érvényesült. Leninnél a kapitalista fejlődés útjait is az határozta meg, hogy az amerikai útnál szervesen valósult meg ez a felhalmozás. De a "porosztatás" változat Lukács értelmezésében konzervatív volt: "amelynek nem kellett forradalmasítania a mezőgazdaság feudális struktúráját ahhoz, hogy magasan fejlett kapitalizmus jöhessen létre."⁹

Lukács úgy határozta meg a marxí és sztálini módszer ellentétét, hogy Marx elkerülte a racionalizmus-empírizmus antimóniáját, valamint a léten belül differenciálni tudta a lényegget a jelenségtől. A sztálinizmus viszont a jelenségekre vagy felülről-lefelé húzta rá a törvényeket, vagy letről felfelé élt az eszme nélküli praktizmus meghosszabbításával.¹⁰

Azonban Lukács szerint a sztálinizmus - minden hibája, bűne ellenére - nem analógiája a fasizmusnak, ahogy a kapitalista manipuláció ezt beállította, hanem az "Ugy", a szocializmus volt a meghatározó. Ezért is nehéz leküzdeni szerinte a sztálinizmus maradványait, mert a konzervativizmus szocialista mezben lép fel, míg ennek reformista bírálata gyakran téved polgári útra. Lukács e gondolatmenetet azzal zárta, hogy a szocialista elidegenedésre nem megoldás a polgári elidegenedés importja sem.¹¹

Következtetése az volt, hogy a szocializmus nem alternatív társadalom a sztálinizmus leküzdése nélkül: "...de a szocializmus, amely még nem küzdötte le igazán a sztálini manipulációt, alig jön számításba mint a gyakorlatilag tevékenyen hatékony perspektíva alkotás mozzanata." Ehhez az alvi kritika is nélkülözhetetlen, mert "a marxizmus Sztálin alatt tévúton fejlődött."¹²

II.

Rátérünk a formációváltás és egyenlőtlen fejlődés néhány kérdésére. Lukács értékelésében a marxí megismerés középpontjában az egyenlőtlen fejlődés állt. Ennek dialektikus vizsgálati módszere Marxnál: "A nehézség csak ezeknek az ellentmondásoknak az általános felfogásában áll, míhelyt specifikáljuk, már meg is magyaráztuk őket."¹³

Az általános törvényszerűség és különös fejlődés felbonthatatlan ontológiai egységet alkot; a jelenségkomplexusban például csak bizonyos absztrakcióval választhatók el egymástól. De helye függ azoktól a törvényszerűségektől, amelyekkel kapcsolatban áll, valamint azoktól is, amiktől eltér. Lukács ezzel a dialektikával kívánta elkerülni az empírizmus és racionalizmus szélsőségeit.

De ebből következik-e, hogy az egyenlőtlen fejlődés a "tertium datur"? E kérdés gyakorlati oldala lehet az, hogy forradalmasít-e az egyenlőtlen fejlődés? A haladás valóban nemcsak mennyiségi evolúcióval mérhető. De Lukácsnál a visszatükrözött jelenségvilágon is múlik az, hogy az emberi képességek objektív-kategóriális fejlődés útján haladnak-e majd? Lukács felfigyelt arra, hogy a "forradalomban az emberi-állásfoglalás fontosabb", mint a nyugodt konszolidált fejlődésben. Korábban Leninnél is megjelent ez a döntő különbség: "Csak ha az 'alsó rétegek' nem akarják a régi rendet és a 'felső rétegek' nem tudnak a régi módon élni - csak akkor győzhet a forradalom."¹⁴

Azonban a klasszikus - és a nem-klasszikus fejlődés ontológiailag megragadható-e? Ennek feltétele - Lukácsnál - a valóság marxista differenciálása a lét lényege és jelensége alapján. Ehhez azonban a tényeket és törvényszerűségeket mindig kritikailag kell kezelni."¹⁵

A társadalomtudomány a "post festam racionalitásnak" köszönheti, hogy elkerülheti az egyetemes racionalizmus és irracionalizmus antinómiáját. Lukács szerint a társadalomontológia is csak megközelítő ismeretet adhat - tárgya bonyolultsága miatt. Lukács objektivitás iránti érzékenységét mutatta a történelem "ravaszágának" az elismerése. A Lenin-féle történelmi "ravaszág" mutatta a forradalmi erők előrelátási és cselekvési korlátait.¹⁶

Lukácsnál a törvényszerűségek ellentétes eredője és "végtelenül sok véletlen közvetítésével érvényesülhetnek."¹⁷

A formációk átmenete is - szerinte "post festam" tudatosulhat. A társadalomtudományok, például a politikai gazdaságtan is akkor jelent meg - Marxnál, amikor már kategóriái "a meghatározott lét formái, létezés-meghatározások" lettek. Lukácsnál e formák a kapitalizmusban a termelés ellentétes részei, egymással való egységük a valóságban realizálódott.

Lukács kimutatta a társadalmi formációk közti folyamatosságot, amit a munka-többlet-termék biztosíthat. Ennek modelljeként - jelenség és lényeg - szerint képzelte el a gazdasági alap- és felépítmény viszonyát. Azonban szerinte a társadalmi lényeg és jelenség magát a gazdaságot is megosztotta. A kapitalizmus alternatívan fejlődött a közös alap ellenére: "...ezek a kapitalizmus azonos lényegéhez tartozó mozzanatok megjelenő, meghatározott létükben a fejlett fokon is, rendkívül különböző tisztán gazdasági vonásokat mutathatnak."¹⁸

Kialakulhat-e a szocializmus előfeltétele a kapitalizmusban? Lukács szerint az abszolút értéktöbblet termelését egy társadalmasultabb relatív értéktöbblet-termelés váltja fel. De ez mechanikusan nem hozhatja létre a szocializmust. A szocializmusban a folytonosság szerint az lehetett, hogy a gazdaság továbbra is "a szükségszerűség birodalma és ez is marad." Lukácsnál ebből azonban egyáltalán nem következett a társadalmi törvényszerűségek "természtörvényszerű" érvényesülése. Mivel ezek eltértek a természeti törvényszerűségektől.

A tételezések ellenére nem teljesen a szándékok szerint realizálódtak a fejlődési tendenciák: "...nevezetesen a reprodukcióhoz szükséges társadalmi munkaidő csökkenése, a ter-

mészeti korlátok visszaszorulása a társadalom növekvő társadalmivá válásával és az eredetileg kis társadalmaknak egy világgazdaság létrejöttére vezető integrálódásával egyidőben.¹⁹ A fellépő teleológiai tételezésektől függetlenül érvényesültek.

A formációváltozásokban a politikai átstrukturálódás sem mindig járt együtt a változásokkal. Néha a látszólagos mozdulatlanság volt a jellemző - például a feudalizmus évszázadaiban.

A gazdasági változások magasabb szinten már átalakították a politikai struktúrát: például a kapitalista állam és társadalom elválásával. Az állammonopolkapitalizmus az állami intervencióval átalakította a politikai közügyeket.

Lukács szerint ezek a kérdések csak konkrét társadalomontológiai elemzésekkel válaszolhatók meg.²⁰

III.

A marx "Tőke" és a lukácsi "Ontológia" felépítése párhuzamosságot mutat. Lukács a társadalmi komplexusokat a munkából vezette le, mert a munka már csíra-formájában tartalmazta a társadalmi létet. Közös a két mű absztrakt kiindulópontja: a munka-érték és a munka-általában. De Marxnál az ember és természet kölcsönhatásának szükségszerű feltétele a munka: "Ezért használati értékek képzőjeként, hasznos munkaként a munka az embernek minden társadalmi formától független létezési feltétele, örök természeti szükségszerűség, amely az ember és a természet közti anyagcserét, tehát az emberi életet közvetíti."²¹

Lukács ez utóbbi kölcsönhatást csak a munka-teleológia feltárása után vizsgálta meg.

A többletmunka felhasználását Lukács történetileg is nyomon követte a "pre-szocializmus"-ban. A munka a kapitalizmusig elsősorban a munkaerő bővített újratermelése volt. Tőkei Ferenc szerint a felesleg közös építkezésekben öltött testet. A prekapitalizmusban a többlettermék áru- és pénzformája felbomlasztó tényezőnek bizonyult. Viszont a kapitalizmusban a munkaerő többlettermelése lett a rendszer alapja.

Lukácsnál viszont a szocializmus-kommunizmus átmenetben a többletmunka által kiváltott szabadidő lesz a fő tényező: "...a szabadság birodalma, az értelmes szabadidő lehetősége a szocializmusban mégis a munkának azon alapvető sajátosságán nyugszik, hogy többet termel, mint amennyi a dolgozó reprodukciójához szükséges."²²

E fejlődésmenet átgondolását szerinte sokáig akadályozta a vulgár-marxizmus - például az ázsiai termelési módot feudalizmusként értelmezte át, vagyis nem ismerte el az Európán kívüli fejlődés lehetőségét. A harmadik világ megértéséhez szerinte - a kapitalizmus értelmezés mellett - az is döntő, hogy saját gazdasági alapjukra vezessék ezeket vissza: "...mind ez csupán elméleti követelményként állhat a marxizmus jövőendő reneszánsza előtt."²³

Lukács értékelésében az emberek életvitelét megváltoztatta a NOSZF kihívása. De a szocializmus ezt csak a kapitalizmus spontán átalakulásával kívánta elérni, ezért is alkalmazkodott az ún. "homo oeconomicus"-hoz. A bolsevikok viszont szervezetten formálták a történelmet. Azonban a forradalmi praxis célrendszerét - Lenin felismerése alapján - kívülről kellett bevinni a proletariátus közé. Lukács szerint Lenin helyreállította a gazdaság és az ember dialektikáját.²⁴ Történeti összevetésében a NOSZF sokkal forradalmasítóbb volt, gyengébb anyagi bázisa ellenére is. Míg a szocializmus összességében kevésbé forradalmasított több ok miatt is.

A marxizmus terjedését és a szocialista viszonyok alternatív jellegét akadályozta a sztálini manipuláció, ami bürokratikus-brutális volta miatt nem küzdhette le a kapitalista manipulációt. E kép megváltozásához szerinte elegendő a sztálini manipuláció leküzdése.²⁵

Lukács tehát - Marx alapján - az alternatívát a szabadság-szükségszerűség dialektikájában kereste: "...az emberi erő kifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma."²⁶ A társadalmi formációk átmeneteit Lukács a nembeliség szempontjából foglalta össze. A prekapitalizmusban a nembeliség természet-adta beteljesülése a jellemző - például a görögök demokráciája a kevesek demokráciája volt.

A kapitalizmus a szabadság látszatát mutatta. Közismert, hogy Marx "bornirt beteljesülésnek" nevezte a kapitalizmus korlátain belül maradtát.

Lukácsnál az előtörténet néma nembeliségének meghaladása a társadalmisodással és a nembelire irányuló individualitással lesz lehetséges. Itt a gazdaság objektív fejlődése már egybe eshet az egyéni tételezéssel és a kauzális folyamatokkal: "Ezt a perspektívát Marx a kommunizmusban mint a szocializmus második szakaszában jelölte meg."²⁷

Lukács a napi perspektívatlanság veszélyét abban látta, hogy a gazdasági szükségszerűséget is utópikusan kezelhetik, valamint szembeállíthatják az egyedfejlődéssel.²⁸ A probléma megoldása szerinte a természeti korlátok visszaszorítása, a társadalmi döntések mély átgondolása. Azonban az egyedi és nembeli típus ellentétes maradt. Igaz, Lukács nem tért ki arra, hogy a nembeli totalitása felszívhatja-e az individualistát? A nembeliség már elemelhető: "...mostmár az a feladat, hogy a nembeliség álláspontjáról kissé közelebből szemügyre vegyük azokat a társadalmi feltételeket, erőket, intézményeket stb., amelyek beindítják és mozgásban tartják ezt a folyamatszerűséget."²⁹

IV.

A két társadalmi rendszer összevetésénél a tudományos-technikai versenyfutásban tapasztalható átmeneti lemaradásból - gyakran tévesen következtetnek a szocializmus helyzetére: mert a perifériához sorolják a fejlett tőkés gazdasági centrumhoz képest. Ám nem veszik itt figyelembe az egyenlőtlen fejlődésből eredő lemaradást és az eltérő növekedési pályát.

Lukács mindkét fejlődési utat történeti genezisében és az emberiség-nembeliség fejlődési formáihoz viszonyította.

A nembeliségnek nemcsak az ökonómia a tényezője, hanem az individualitás is. A mechanikusan értelmezett gazdasági törvényszerűséggel ellentétben Lukács nem feltételezte a termelőerők korlátlan fejlődését sem.

A szocializmus fejlődési perspektíváit a gazdasági szükségszerűség és emberi szabadság dialektikus viszonyából kívánta feltárni. Elkerülte az utópizmus-manipuláció antinómiáját is.

JEGYZETEK

- 1 K. Marx: A tőke. I. köt. MEM 23. köt. 15-16. old.
- 2 Lenin: "Baloldaliság" a kommunizmus gyermekbetegsége. Lenin Művei, 31. köt. Szikra-Kiadó, Budapest, 1951. 52. old.
- 3 Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. köt. Történeti fejezetek. Magvető, 1976. 380-381. old.
- 4 Uo. 302-303. old.
- 5 Uo. II. köt. Szisztematikus fejezetek. 333. old.
- 6 Uo. III. köt. Prolegomena. 44. old.
- 7 Uo. 240. old.
- 8 K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. Nyersfogalmazvány. MEM 46/1. köt. Budapest, 1972. 88. old.
- 9 Lukács György: Id. mű III. köt. Prolegomena. 175. old.
- 10 Uo. I. köt. Történeti fejezetek 370-371. old.
- 11 Uo. III. köt. Szisztematikus fejezetek. 776-777. old.
- 12 Uo. 815. old.
- 13 K. Marx: Nyersfogalmazvány. Bevezetés. MEM 13. köt. 175. old.
- 14 Lenin: Id. mű 383. old.
- 15 Lukács György: Id. mű I. köt. Történeti fejezetek. 370. old.
- 16 Lenin: Id. mű 87. old.
- 17 Lukács György: Id. mű I. köt. Történeti fejezetek 369. old.
- 18 Uo. II. köt. Szisztematikus fejezetek. 477. old.
- 19 Uo. 515-516. old.
- 20 Uo. 500. old.
- 21 K. Marx: A tőke. I. köt. MEM 23. köt. 48. old.
- 22 Lukács György: Id. mű Szisztematikus fejezetek. 138. old.
- 23 Uo. III. köt. Prolegomena. 211. old.
- 24 Uo. II. köt. Szisztematikus fejezetek. 771. old.

- 25 Uo. 814. old.
- 26 Uo. 518-519. old.
- 27 Uo. 332-333. old.
- 28 Uo. III. k8t. Prolegomena. 81. old.
- 29 Uo. 57. old.